

نشانه‌های مشترک فرهنگ عامه در قصه نوش آفرین گوهرتاج و کتاب مصور هزار و یک شب صنیع‌الملک

چکیده

قصه نوش آفرین گوهرتاج، داستان عامیانه و منثور دوره صفوی است که نویسنده آن نامعلوم است. این داستان، قصه عشق ابراهیم شاهزاده چین به نوش آفرین گوهرتاج شاهزاده دمشق است. قصه به شرح تلاش‌ها، جنگ‌ها و دلاوری‌های شاهزاده ابراهیم برای رسیدن به نوش آفرین گوهرتاج می‌پردازد. از آنجاکه قصه نوش آفرین گوهرتاج، داستانی عامیانه است، عناصر مختلف فرهنگ عامه در این اثر به گستردگی دیده می‌شود. از جمله؛ موجودات عجیب، اتفاقات شگفت‌انگیز، مکان‌ها و اشیاء عجیب، اعتقادات و باورهای مذهبی، باورهای خرافی، آداب و رسوم اجتماعی، کنایات و ضرب‌المثل‌ها. کتاب هزار و یک شب نیز از معروف‌ترین منابع ادبی و داستانی مربوط به حوزه فرهنگی شرق است که در دوره قاجار توسط صنیع‌الملک مصور شده است. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. در این پژوهش با ذکر نمونه‌های از عناصر فرهنگ عامه، در قصه نوش آفرین گوهرتاج و تطبیق آن با نگاره‌های نسخه مصور هزار و یک شب صنیع‌الملک به تحلیل و بررسی بارتاب فرهنگ عامه در این دو اثر پرداخته شده است. در بررسی فرهنگ عامه در قصه نوش آفرین گوهرتاج، جنبه‌ها و ابعاد مختلف زندگی مردم عادی قابل مشاهده است. این اثر حاوی مطالب مهم و ارزشمندی از فرهنگ مردم دوره صفوی و تا حدودی قاجار است و اعتقادات و باورهای عامیانه آن دوره در این اثر بازتاب گسترده‌ای دارد. درحالی‌که کتاب مصور هزار و یک شب صنیع‌الملک مربوط به دوره قاجار است و یک مجموعه داستانی است نه یک داستان واحد.

اهداف پژوهش:

۱. آشنایی با مؤلفه‌های فرهنگ عامه در قصه نوش آفرین گوهرتاج و نسخه مصور هزار و یک شب.
۲. بررسی نقش اوضاع اجتماعی و فرهنگی در زمان قصه نوش آفرین گوهرتاج.

سؤالات پژوهش:

۱. مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ عامه در قصه نوش آفرین گوهرتاج و نسخه مصور هزار و یک شب صنیع‌الملک چیست؟
۲. اوضاع اجتماعی و فرهنگی در زمان قصه نوش آفرین گوهرتاج چگونه بوده است؟

کلیدواژه‌ها: فرهنگ عامه، باورهای عامیانه، آداب و رسوم اجتماعی، نوش آفرین گوهرتاج، هزار و یک شب.

مقدمه

فرهنگ عامه یا فولکلور شامل تمام دانش‌ها، آداب و رسوم و اعتقادات و باورهای مردم یک جامعه است که در طول اعصار و قرن‌های متمادی به وجود آمده و از نسلی به نسل دیگر به صورت شفاهی و مکتوب منتقل شده است. مطالعه فرهنگ عامه به شناخت هرچه بیشتر فرهنگ ملی هر جامعه‌ای کمک می‌کند و زوایای تاریک و پنهان و ابعاد مختلف فرهنگی و روش‌های زندگی مردم را برای پژوهشگران فرهنگ عامه، جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان روشن می‌کند. یکی از راه‌های شناخت فرهنگ عامه، مطالعه و بررسی آثار ادبی چه متون نظم و چه متون نثر است؛ زیرا بسیاری از ادیبان، شاعران و نویسندگان گذشته فارسی در آثار خود از اجزای فرهنگ عامه به‌ویژه از ادب شفاهی بهره‌گیری کرده‌اند (وکیلیان، ۱۳۸۶: ۱۰). از آنجایی که هر نویسنده و شاعری فرزند زمانه خود و میراث‌دار فرهنگ جامعه خویش است می‌توان اجزاء و عناصر و میزان بازتاب فرهنگ عامه دوره زندگی هر شاعر و نویسنده را در آثار آن‌ها جست‌وجو کرد و نشان داد. از نمونه‌های آثار ادبی که فرهنگ عامه در آن‌ها کاربرد چشم‌گیری دارد، قصه‌ها، داستان‌ها و رمان‌ها هستند و از میان این قصه‌ها، «قصه نوش‌آفرین گوهرتاج» از جمله آثار مشهور عامیانه و عاشقانه متعلق به دوره صفوی است. این اثر هرچند خود به‌عنوان یک اثر عامیانه شناخته شده است، اما می‌توان اجزای فرهنگ عامه را در آن شناخت و شناساند. کتاب هزار و یک شب نیز از داستان‌های عامیانه کهن است. این اثر در دوره قاجار مصور شده است. بررسی نگاره‌های این اثر می‌تواند تا حد زیادی فرهنگ عامه را در این دوره تاریخی آشکار سازد. در پژوهش حاضر در تلاشیم تا میزان بازتاب عناصر فرهنگ عامه را در قصه نوش‌آفرین گوهرتاج و نگاره‌های نسخه مصور هزار و یک شب صنایع‌الملک نشان دهیم. نیز مشخص کنیم کدام یک از عناصر و اجزای فرهنگ عامه بیشتر به کار رفته‌اند؟

در زمینه فرهنگ عامه تاکنون کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات متعددی نوشته شده است. اما مقاله یا کتابی تحت عنوان فرهنگ عامیانه در قصه نوش‌آفرین گوهرتاج نوشته نشده و این اثر در ابعاد دیگری مورد پژوهش قرار گرفته است که عبارت‌اند از: کتاب قصه عاشقان قدیمی، نوشته ایرج بهرامی که به بررسی چگونگی قصه عامیانه و قصه‌گویی (نقالی) در ایران از آغاز تا امروز پرداخته و قصه نوش‌آفرین گوهرتاج را در این کتاب آورده است. مقاله «قصه‌شناسی نوش‌آفرین‌نامه» توسط حسن ذوالفقاری و همکاران (۱۳۹۰) به رشته تحریر در آمده است. این مقاله ضمن معرفی و تحلیل ابعاد گوناگون ساختاری و محتوایی داستان نوش‌آفرین گوهرتاج نمونه‌هایی از تأثیرپذیری داستان امیرارسلان نامدار را از آن نشان می‌دهد. فاطمه ماهوان (۱۳۹۹) در مقاله «عامه‌نگاری در چاپ سنگی مصور نوش‌آفرین گوهرتاج (با بررسی قدیم‌ترین نسخه چاپ سنگی مصور نوش‌آفرین گوهرتاج مورخ ۱۲۶۳ق)»، به تحلیل نگاره‌های نسخه از منظر چهره‌پردازی و پیکره‌نگاری، تصویرگری موجودات موهوم و افسانه‌ای و ترسیم صحنه‌های رزم و بزم اختصاص دارد. و به این نتیجه رسیده‌اند که تصویرگر نسخه موردنظر تلاش کرده تا نگاره‌ها را به شیوه‌ای مردم‌پسند با نیازهای عصر خود به تصویر درآورد.

نتیجه‌گیری

قصه نوش‌آفرین گوهرتاج، قصه عامیانه دوره صفوی است. هرچند زبان اثر کهنگی دوره صفوی را ندارد و خود اثر در دوره قاجار از محبوبیت بالایی برخوردار بوده است اما می‌توان فرهنگ عامیانه دوره صفوی را در آن دید. در بررسی فرهنگ عامه و بازتاب آن در قصه نوش‌آفرین گوهرتاج، جنبه‌ها و ابعاد مختلف زندگی مردم عادی قابل مشاهده است. این اثر حاوی مطالب مهم و ارزشمندی از فرهنگ مردم دوره صفوی و تا حدودی قاجار است. اعتقادات و باورهای عامیانه بازتاب گسترده‌ای در آن دارد. مهم‌ترین عناصر به کار رفته در این قصه موجودات افسانه‌ای و جادویی و باورهای

مذهبی هستند که نقش پررنگی در طول قصه دارند. دیو و پری حضور فعالی دارند. بازتاب باورهای مذهبی در این اثر بسیار است و نشان از اعتقاد بسیار زیاد مردم به مسائل دینی و مذهبی است. احترام به بزرگان دینی، توکل به خداوند، گشایش مشکلات و از بین رفتن گرفتاری و مصائب با توکل و توسل به خداوند و ائمه نشان از تأثیر عمیق مذهب بر تفکر مردم دارد. این اثر منبع ارزشمندی در شناختن آداب و رسوم اجتماعی آن دوره است. آداب و رسومی مانند: مراسم ازدواج، مهمانی‌ها و مجالس، پوشال و البسه، و... قصه همچنین دارای نکات اخلاقی ارزشمندی است. به کارگیری زبان عامیانه آمیخته به زبان ادبی، و وجود ضرب‌المثل‌ها و کنایات و جمله‌های عامیانه از دیگر عناصر عامیانه به کار رفته در این اثر است. در تطبیق با نقاط مشترک فرهنگی با نگاره‌های نسخه مصور هزار و یک شب صنایع‌الملک که مربوط به دوره قاجار است مشخص شد که باورهای کهن و مذهبی در نگاره‌های این اثر نیز مشهود است.

فهرست منابع و مآخذ:

- انجوی شیرازی، ابوالقاسم. (۱۳۷۱). گذری و نظری در فرهنگ مردم. تهران: اسپرک.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- بهار، لاتیق چند. (۱۳۷۹). بهار عجم، فرهنگ لغات، ترکیبات، کنایات و امثال فارسی. تصحیح کاظم دزفولیان، تهران: طلایه.
- بهرامی، ایرج. (۱۳۸۷). قصه عاشقان قدیمی. تهران: ورجاوند.
- بیهقی، حسینعلی. (۱۳۶۷). پژوهشی در بررسی فرهنگ عامه ایران. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- تمیم‌داری، احمد. (۱۳۹۰). فرهنگ عامه. تهران: مهکامه.
- جاهودا، گوستاو. (۱۳۷۱). روانشناسی خرافات. ترجمه: محمدتقی براهنی، تهران: آسیم.
- داد، سیما. (۱۳۷۵). فرهنگ اصطلاحات ادبی. تهران: مروارید.
- درویشیان، علی اشرف. (۱۳۷۵). فرهنگ عامیانه مردم ایران. تهران: انتشارات کتاب فرهنگ.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۶۳). امثال و حکم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۶). باورهای عامیانه مردم ایران. تهران: چشمه.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۶۴). پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران. مشهد: آستان قدس رضوی.
- عفیفی، رحیم. (۱۳۷۴). اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی. تهران: توس.
- قزایی مقدم، امان‌اله. (۱۳۸۲). انسان‌شناسی فرهنگی. تهران: چشمه.
- ماسه، هانری. (۱۳۷۵). معتقدات و آداب ایرانی. ترجمه: مهدی روشن ضمیر، تهران: پردازش.
- نوش‌آفرین گوهرتاج. (۱۳۹۲). به کوشش اولریش مارزولف. تهران: به نگار.
- هدایت صادق. (۱۳۴۲). نیرنگستان. تهران: امیرکبیر.
- هدایت، صادق. (۱۳۴۴). مجموعه نوشته‌های پراکنده. تهران: امیرکبیر.

هدایت، صادق. (۱۳۸۵). فرهنگ عامیانه مردم ایران. تهران: چشمه.

وارینگ، فیلیپ. (۱۳۷۱). فرهنگ خرافات. ترجمه و گردآوری: احمد رجحان، تهران: بی‌نا.

وسترمارک، ادوارد. (۱۳۹۶). بازمانده‌هایی از فرهنگ دوران جاهلی در تمدن اسلامی. ترجمه: علی بلوکباشی، تهران: فرهنگ جاوید.

وکیلان، احمد. (۱۳۸۶). تمثیل و مثل. تهران: سروش.

یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی. تهران: سروش.